SOLIQ IMTIYOZLARI VA PREFERENSIYALARINI OPTIMALLASHTIRISH ORQALI BUDJET BARQARORLIGINI TA’MINLASH

Toshkent xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Gadoyeva Nilufar Erkinovna
nilufargadoeva@icloud.com

Annotatsiya. Maqolada soliq imtiyozlari va preferensiyalarini budjet barqarorligi nuqtai nazaridan optimallashtirishning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etilgan. Imtiyozlar samaradorligini fiskal qiymat, iqtisodiy qo‘shimchalik, maqsadlilik, fiskal qaytim, benefitsiarlar konsentratsiyasi, soliq bazasi eroziyasi riski va institutsional boshqaruv sifati bo‘yicha kompleks baholash zarurati asoslangan. Shu maqsadda inventarizatsiya, benchmark rejimini aniqlash, soliq xarajatlarini hisoblash, kontrfaktual baholash va dalilga asoslangan qarorlarni birlashtiruvchi mexanizm hamda Tax Incentive Effectiveness Index (TIEI) taklif etilgan. Natijalar mazkur yondashuv soliq bazasi eroziyasini cheklash, soliq xarajatlarining iqtisodiy qaytimini oshirish va fiskal barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Abstract. The article examines a methodological framework for optimizing tax incentives from the perspective of fiscal sustainability. It substantiates the need to assess tax incentives through fiscal cost, economic additionality, targeting accuracy, fiscal return, beneficiary concentration, tax-base erosion risk and governance quality. An integrated mechanism combining inventory, benchmark identification, tax-expenditure estimation, counterfactual evaluation and evidence-based decision-making is proposed, together with the Tax Incentive Effectiveness Index (TIEI). The findings show that this approach can reduce unjustified tax-base erosion, improve the return on tax expenditures and strengthen fiscal sustainability.

Kalit so‘zlar: soliq imtiyozlari, soliq xarajatlari, fiskal barqarorlik, iqtisodiy qo‘shimchalik, kontrfaktual baholash, fiskal qaytim, soliq bazasi eroziyasi, TIEI.

Keywords: tax incentives, tax expenditures, fiscal sustainability, economic additionality, counterfactual assessment, fiscal return, tax-base erosion, TIEI.

Kirish

Soliq imtiyozlari va preferensiyalari investitsion faollik, innovatsiya, bandlik, eksport hamda ijtimoiy ustuvorliklarni qo‘llab-quvvatlovchi muhim fiskal instrument hisoblanadi. Biroq ular umumiy soliq rejimiga nisbatan potensial soliq tushumlarining bir qismidan voz kechishni anglatgani sababli, ularning iqtisodiy natijadorligi fiskal qiymati bilan uzviy baholanishi lozim.

O‘zbekistonda 2025-yilda yuridik va jismoniy shaxslar 120,1 trln so‘mlik soliq hamda 57,6 trln so‘mlik bojxona imtiyozlaridan foydalangan. Mazkur summalarni to‘liq “yo‘qotilgan budjet daromadi” sifatida talqin qilish metodologik jihatdan asosli emas, chunki imtiyozlarni bekor qilish investitsiya, ishlab chiqarish va iste’mol xulq-atvorini o‘zgartirishi mumkin.

Shu bois imtiyoz samaradorligini uning nominal hajmi emas, balki yaratgan qo‘shimcha investitsiya, bandlik, eksport, ishlab chiqarish va keyingi fiskal qaytim bilan baholash zarur. Tadqiqotning maqsadi soliq imtiyozlarining fiskal qiymati va iqtisodiy natijadorligini o‘zaro bog‘liq holda baholash hamda samarasiz soliq xarajatlarini identifikatsiya qilishga asoslangan boshqaruv mexanizmini takomillashtirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Soliq imtiyozlarini baholashdagi asosiy metodologik muammo ularning fiskal xarajati bilan iqtisodiy rag‘batlantirish samarasini bir vaqtning o‘zida hisobga olish zaruratidir. Shu sababli baholashning dastlabki sharti imtiyoz mavjud bo‘lmagan holatdagi benchmark — bazaviy soliq rejimini aniq belgilash hisoblanadi.

Statik fiskal xarajat quyidagicha ifodalanadi:

$TE = T^b - T^a$

bu yerda TE — soliq xarajati, T^b — bazaviy rejimdagi potensial soliq majburiyati, T^a — imtiyozli rejimdagi amaldagi majburiyat.

Biroq mazkur ko‘rsatkich imtiyoz bekor qilinganda subyektning iqtisodiy xulq-atvori o‘zgarishini hisobga olmaydi. Shu sababli imtiyozning real iqtisodiy ta’sirini aniqlashda kontrfaktual yondashuv qo‘llaniladi:

$EA_i = \Delta Y_i^{treat} - \Delta Y_i^{cf}$

Mazkur ko‘rsatkich imtiyoz mavjud bo‘lmagan holatda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan natijani kuzatilgan natijadan ajratish imkonini beradi. Yetarli mikroma’lumotlarda propensity score matching, difference-in-differences, event-study va panel modellari qo‘llanishi mumkin. Demak, imtiyozdan keyingi iqtisodiy o‘sishni avtomatik ravishda uning natijasi sifatida talqin qilish emas, balki sof qo‘shimcha ta’sirni identifikatsiya qilish metodologik jihatdan ustuvor hisoblanadi.

Asosiy natijalar va tahlil

Tadqiqot natijasida soliq imtiyozlarini natijadorlik asosida boshqarishning quyidagi yopiq sikli taklif etildi:

inventarizatsiya → benchmark rejimini aniqlash → fiskal qiymatni hisoblash → iqtisodiy qo‘shimchalikni baholash → kompleks samaradorlikni aniqlash → dalilga asoslangan qaror → sunset va ex-post monitoring.

Mazkur yondashuv soliq imtiyozlarini oddiy “berish va foydalanish” mexanizmidan natijasi muntazam baholanadigan fiskal boshqaruv instrumentiga aylantiradi.

Soliq imtiyozlarini inventarizatsiya qilish

Takomillashtirilgan mexanizmning birinchi bosqichi barcha amaldagi imtiyozlarni yagona metodologiya asosida inventarizatsiya qilishdan iborat. Bunda ularning huquqiy asosi bilan bir qatorda iqtisodiy maqsadi, benefitsiarlari, amal qilish muddati, kutilayotgan fiskal qiymati va natijaviy KPIlari ham aniqlanishi lozim.

Imtiyozlarni investitsion, innovatsion, eksport, ijtimoiy, hududiy va tarmoq yo‘nalishlari bo‘yicha tasniflash ularning natijasini mos iqtisodiy indikatorlar bilan bog‘lash imkonini beradi. Shu maqsadda har bir imtiyoz uchun **“soliq imtiyozi pasporti”**ni shakllantirish maqsadga muvofiq bo‘lib, unda bazaviy soliq rejimi, maqsadli benefitsiarlar, fiskal qiymat, KPIlar, amal qilish muddati, qayta baholash sanasi va tugatish shartlari aks ettirilishi zarur.

Soliq imtiyozlarini kompleks baholash tizimi

Tadqiqotda imtiyozlarni bir ko‘rsatkich bilan baholash o‘rniga o‘zaro bog‘liq **yettita funksional mezon** taklif etilgan:

Mezon	Mazmuni	Asosiy iqtisodiy talqin
FC — Fiscal Cost	Fiskal qiymat	Budjet uchun soliq xarajati
EA — Economic Additionality	Iqtisodiy qo‘shimchalik	Imtiyozsiz yuzaga kelmaydigan sof natija
TA — Targeting Accuracy	Targeting aniqligi	Resurslarning maqsadli guruhga yetib borishi
FR — Fiscal Return	Fiskal qaytim	Qo‘shimcha soliq tushumining soliq xarajatiga nisbati
CR — Concentration Risk	Benefitsiarlar konsentratsiyasi	Imtiyozlarning cheklangan sub’ektlarda to‘planish xavfi
BR — Base-Erosion Risk	Soliq bazasi eroziyasi riski	Arbitraj va sun’iy optimallashtirish xavfi
TG — Temporal Governance	Muddatlilik va boshqaruv sifati	Sunset, ex-post baholash va KPIlar mavjudligi

Mazkur indikatorlar fiskal, iqtisodiy, targeting, risk va institutsional boshqaruv omillarini yagona metodologik tizimda birlashtiradi.

FC — Fiscal Cost imtiyozning budjet uchun bevosita fiskal qiymatini ifodalaydi. Uni jami soliq tushumlariga nisbatan ham baholash mumkin:

$$FC = TE / TR \times 100$$

bu yerda **TR** — jami soliq tushumlari. FCning yuqoriligi boshqa shartlar o‘zgarmagan holda davlat zimmasidagi fiskal xarajat kattaligini ko‘rsatadi.

EA — Economic Additionality imtiyoz natijasida haqiqatan qo‘shimcha ravishda yaratilgan investitsiya, bandlik, eksport yoki R&D natijalarini kontrfaktual ssenariyga nisbatan baholaydi. EA > 0 bo‘lishi imtiyozning iqtisodiy qo‘shimcha natija yaratganini anglatadi.

TA — Targeting Accuracy imtiyoz shaklida taqsimlangan fiskal resurslarning belgilangan maqsadli sektor, faoliyat turi yoki sub’ektlarga yetib borish darajasini baholaydi. Targetingning yuqori bo‘lishi resurslarning maqsaddan tashqari tarqalishi — «leakage» xavfi nisbatan pastligini anglatadi.

FR — Fiscal Return imtiyoz natijasida kontrfaktual holatga nisbatan shakllangan qo‘shimcha soliq tushumlarining joriy qiymatini dastlabki soliq xarajatiga taqqoslaydi:

$$FR = PV(\Delta TR) / TE$$

FR > 1 sharoitida diskontlangan qo‘shimcha fiskal tushumlar imtiyoz qiymatidan yuqori bo‘lishi mumkin; FR < 1 esa to‘liq fiskal qoplanish mavjud emasligini ko‘rsatadi. Biroq uni baholashda vaqt omili, iqtisodiy sikl, inflyatsiya va diskont stavkasi hisobga olinishi zarur.

CR — Concentration Risk soliq imtiyozlarining cheklangan sondagi yirik benefitsiarlarda konsentratsiyalanishini baholaydi. Bu maqsadda Herfindahl–Hirschman Index:

$$HHI = \Sigma s_i^2$$

hamda eng yirik besh benefitsiarning jami imtiyozlardagi ulushi — **CR₅**dan foydalanish mumkin. Konsentratsiyaning ortishi raqobat buzilishi va fiskal resurslarni taqsimlashda asimmetriya xavfining kuchayishini ko‘rsatadi.

BR — Base-Erosion Risk imtiyoz tufayli soliq bazasining iqtisodiy asoslanmagan holda qisqarishi, soliq rejimlari o‘rtasida arbitraj, operatsiyalarni qayta klassifikatsiya qilish yoki sun’iy soliq optimallashtirishi xavfini baholaydi. Mazkur riskni 0–1 oralig‘ida normallashtirish orqali BR qiymati 1 ga yaqinlashgan sari soliq bazasi eroziyasi xavfi yuqori deb baholanishi mumkin.

Bu yerda prinsipial ilmiy xulosa shundan iboratki, **iqtisodiy natijadorligi nisbatan yuqori bo‘lgan imtiyoz ham uning konsentratsiya yoki soliq bazasi eroziyasi riski haddan tashqari yuqori bo‘lsa, umumiy fiskal nuqtai nazardan maqbul hisoblanmasligi mumkin**.

Nihoyat, **TG — Temporal Governance** imtiyozning institutsional boshqaruv sifatini baholaydi. Unda imtiyoz uchun aniq amal qilish muddati, **sunset clause**, muntazam **ex-post baholash** hamda o‘lchanadigan KPIlar mavjudligi hisobga olinadi. TGning 1 ga yaqinlashishi institutsional nazorat darajasining yuqoriligini anglatadi.

Shu asosda soliq imtiyozini baholashning umumiy natijaviy mantig‘i:

fiskal resurslar sarfi → iqtisodiy qo‘shimcha natija → maqsadlilik → budjetga qaytim → konsentratsiya va baza eroziyasi risklari → institutsional nazorat

zanjiri orqali ifodalanadi.

TIEI — soliq imtiyozlari samaradorligining integral indeksi

Yuqoridagi ko‘rsatkichlarni yagona metodologik mezonga integratsiyalash uchun tadqiqotda **Tax Incentive Effectiveness Index — TIEI**ni qo‘llash taklif etilgan.

TIEI har bir imtiyozning:

FC + EA + TA + FR + CR + BR + TG

komponentlarini o‘zaro taqqoslanuvchi shaklda kompleks baholashga xizmat qiladi. Turli o‘lchov birliklaridagi indikatorlar integral indeksga kiritishdan oldin normallashtiriladi. Samaradorlikni oshiruvchi indikatorlar to‘g‘ri yo‘nalishda, yuqori qiymati salbiy natijani anglatuvchi risk indikatorlari esa teskari yo‘nalishda standartlashtiriladi. Vaznlarning yetarli empirik ma’lumotlarda statistik kalibrlanishi, ma’lumot cheklangan sharoitda esa hujjatlashtirilgan ekspert bahosi orqali belgilanishi maqsadga muvofiq.

TIEIning vazifasi imtiyozlarni oddiy reyting tartibida joylashtirish emas. Uning asosiy analitik funksiyasi **qaysi imtiyozning qaysi funksional komponenti samaradorlikni cheklayotganini diagnostika qilish**dan iborat. Masalan, iqtisodiy qo‘shimchalik yuqori, ammo targeting aniqligi past bo‘lsa, imtiyozni butunlay bekor qilishdan ko‘ra benefitsiarlarni tanlash mezonlarini qayta ko‘rib chiqish samaraliroq bo‘lishi mumkin. Aksincha, fiskal qiymati yuqori, iqtisodiy qo‘shimchaligi past va konsentratsiya xavfi yuqori imtiyozni saqlab qolish soliq bazasining asossiz torayishini davom ettiradi.

Shu asosda soliq imtiyozlari bo‘yicha boshqaruv qarorlarini to‘rtta asosiy traektoriyaga ajratish taklif etiladi:

saqlash → shartli uzaytirish → qayta loyihalash → bosqichma-bosqich tugatish.

Iqtisodiy qo‘shimchaligi yuqori, maqsadga aniq yo‘naltirilgan va fiskal qiymati asoslangan imtiyoz saqlanadi. Natija mavjud bo‘lsa-da, kelgusi davr uchun aniq KPI va sunset sharti talab etilsa — shartli uzaytiriladi. Maqsadi asosli, ammo qamrovi ortiqcha keng yoki targetingi past bo‘lsa — qayta loyihalanadi. Fiskal qiymati yuqori va iqtisodiy qo‘shimchaligi past imtiyozlar esa bosqichma-bosqich tugatilishi mumkin.

Bunda TIEIni avtomatik qaror chiqaruvchi mexanizm sifatida talqin qilish noto‘g‘ri. Ayrim soliq imtiyozlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri fiskal qaytimi past bo‘lsa-da, ijtimoiy vazifani bajarishi mumkin. Bunday holatda imtiyozni avtomatik bekor qilish emas, balki ushbu davlat maqsadiga erishish uchun mazkur instrument boshqa

alternativ mexanizmlarga nisbatan qanchalik kam fiskal xarajat talab qilishini baholash lozim. Shu ma’noda TIEI — **dalilga asoslangan budjet-soliq qarorlarini qo‘llab-quvvatlovchi analitik instrument**dir.

Yangi soliq imtiyozlarini joriy qilishda ham **ex-ante** baholash prinsipi qo‘llanilishi zarur. Imtiyoz huquqiy jihatdan joriy etilgunga qadar uning aniq maqsadi, maqsadli benefitsiarlari, benchmark rejimi, kutilayotgan soliq xarajati, iqtisodiy KPIlari va amal qilish muddati belgilanishi kerak. Aks holda keyingi ex-post baholash uchun zarur ma’lumotlar bazasini shakllantirish murakkablashadi.

Soliq imtiyozlari monitoringini yillik va o‘rta muddatli budjet jarayoniga integratsiya qilish ham budjet barqarorligini ta’minlash nuqtai nazaridan muhimdir. Soliq xarajatlari budjet daromadlari prognozlaridan alohida emas, balki yagona fiskal konturda ko‘rib chiqilishi zarur. Bu budjet siyosatida faqat «qancha soliq yig‘iladi?» degan savolni emas, balki **«qancha potensial soliq resursi davlat siyosati maqsadlarini moliyalashtirish uchun soliq xarajati shaklida qayta yo‘naltirilmoqda?»** degan masalani ham baholash imkonini beradi.

Shu bilan birga, imtiyozlarni optimallashtirish ta’sirini bir yillik budjet daromadlarining o‘sishi bilan cheklab baholash maqsadga muvofiq emas. Samarasiz imtiyozni bekor qilish qisqa muddatda soliq bazasini kengaytirishi mumkin, ammo investitsion faollikni keskin kamaytirsa, o‘rta muddatda natija past bo‘lishi ehtimoli mavjud. Aksincha, natijador imtiyoz qisqa muddatda soliq xarajatini yuzaga keltirgan holda, keyinchalik investitsiya, ishlab chiqarish va mehnat daromadlarining kengayishi orqali yangi soliq bazalarini shakllantirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, soliq imtiyozlarini optimallashtirishning natijaviy fiskal zanjirini quyidagicha ifodalash mumkin:

soliq xarajati → maqsadli iqtisodiy rag‘bat → qo‘shimcha investitsiya/bandlik/eksport → yangi iqtisodiy qiymat → soliq bazasining kengayishi → keyingi davr soliq tushumlari → fiskal qaytim → budjet barqarorligi.

Biroq ushbu zanjir har bir imtiyoz uchun avtomatik shakllanmaydi. Aynan shuning uchun kontrfaktual baholash, TIEI diagnostikasi va ex-post monitoring imtiyozning haqiqiy iqtisodiy natijasini aniqlashning zarur shartlari hisoblanadi.

Budjet barqarorligini ta’minlashda imtiyozlarning prognoz qilinadiganligi ham muhim. Yil davomida budjet rejalashtirish parametrlaridan tashqari yangi imtiyozlarni joriy qilish yoki mavjud imtiyozlarni kengaytirish daromad prognozlarining ishonchliligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli yangi imtiyozlarning o‘rta muddatli fiskal ta’siri budjet prognozlariga oldindan kiritilishi va ularning amal qilish muddati o‘rta muddatli budjet parametrlari bilan muvofiqlashtirilishi zarur.

Xulosa

Tadqiqot natijalari soliq imtiyozlari va preferensiyalarini optimallashtirishni ularning soni yoki nominal qiymatini mexanik qisqartirish bilan tenglashtirish metodologik jihatdan asosli emasligini ko‘rsatdi. Imtiyozning fiskal qiymati uning davlat budjeti uchun resurs sarfini ifodalasa-da, samaradorlik to‘g‘risida yakuniy xulosa chiqarish uchun mazkur xarajat natijasida shakllangan iqtisodiy qo‘shimchalik, fiskal qaytim, targeting aniqligi, benefitsiarlar konsentratsiyasi, soliq bazasi eroziyasi riski va institutsional boshqaruv sifati birgalikda baholanishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, soliq imtiyozlarini boshqarishni **«inventarizatsiya — benchmarkni belgilash — soliq xarajatini hisoblash — kontrfaktual iqtisodiy qo‘shimchalikni aniqlash — kompleks natijadorlikni baholash — dalilga asoslangan qaror — sunset va ex-post monitoring»** yopiq boshqaruv sikli asosida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning muhim ilmiy natijasi sifatida taklif etilgan **TIEI — Tax Incentive Effectiveness Index** soliq imtiyozlarining fiskal, iqtisodiy, taqsimot, risk va institutsional parametrlarini yagona metodologik tizimga integratsiyalash imkonini beradi. Mazkur indeks imtiyozlarni oddiy reytinglash uchun emas, balki ularning samaradorligini cheklayotgan funksional omilni diagnostika qilish va shu

asosda **saqlash, shartli uzaytirish, qayta loyihalash yoki bosqichma-bosqich tugatish** bo‘yicha qaror qabul qilish uchun mo‘ljallangan.

Budjet barqarorligi nuqtai nazaridan soliq imtiyozlarining natijadorlik asosida boshqarilishi ikki tomonlama samara beradi. Birinchidan, iqtisodiy natija bilan asoslanmaydigan preferensiyalarni qayta ko‘rib chiqish soliq bazasining institutsional jihatdan asossiz torayishini cheklaydi. Ikkinchidan, yuqori iqtisodiy qo‘shimchalikka ega samarali imtiyozlarni saqlash kelgusida investitsiya, ishlab chiqarish, bandlik va iste’molning kengayishi orqali yangi soliq bazalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu asosda soliq imtiyozlarini optimallashtirishning iqtisodiy maqsadi **imtiyozlar hajmini minimallashtirish emas, balki har bir so‘m soliq xarajati evaziga shakllanadigan sof iqtisodiy va fiskal natijani maksimallashtirish**dan iborat, degan nazariy xulosaga kelish mumkin.

Umuman, soliq imtiyozlari va preferensiyalari **soliq bazasining nazoratsiz qisqarish manbai emas, balki aniq maqsad, o‘lchanadigan natija, cheklangan amal qilish muddati va muntazam qayta baholash mexanizmiga ega fiskal siyosat instrumenti** sifatida boshqarilishi lozim. Bunday yondashuv budjet barqarorligini imtiyozlarni mexanik qisqartirish hisobiga emas, soliq xarajatlarining iqtisodiy qaytimini oshirish, samarasiz preferensiyalarni bosqichma-bosqich qayta loyihalash va soliq bazasining asossiz eroziyasini cheklash orqali mustahkamlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYoTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. **O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va Davlat maqsadli jamg‘armalari budjetlarining 2025 yildagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotni tashqi audit va baholash materiallari.** 2025. Mazkur manba 2025 yildagi soliq va bojxona imtiyozlari hajmi bo‘yicha dissertatsiyada keltirilgan ma’lumotlarning asosi hisoblanadi.

2. OECDning soliq imtiyozlari, soliq xarajatlari va ularning iqtisodiy natijadorligini baholashga oid tahliliy materiallari. Dissertatsiyada OECD

yondashuvi keng qamrovli vaqtinchalik yengilliklarni qisqartirish va strategik yo‘nalishlarga qaratilgan maqsadli imtiyozlarni saqlab qolish tendensiyasi bilan asoslangan.

3. Soliq imtiyozlarini baholashda benchmark rejim, kontrfaktual ssenariy, economic additionality, tax expenditure, sunset clause va ex-post evaluation yondashuvlariga oid ilmiy-metodologik materiallar.

4. O‘zbekiston Respublikasida soliq imtiyozlari va preferensiyalarini belgilash, soliq xarajatlarini baholash hamda davlat budjeti daromadlarini rejalashtirishga oid normativ-huquqiy va tahliliy materiallar.